

Zdzisław Pawluczuk

Towarzystwa Gimnastyczne "Sokół" Okręgu Lubelskiego w latach 1905-1939

Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Kultura
Fizyczna 6, 17-40

2005

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Zdzisław Pawluczuk

Towarzystwa Gimnastyczne „Sokół” Okręgu Lubelskiego w latach 1905 – 1939

Słowa kluczowe: Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, okręg lubelski, kultura fizyczna

Abstract

“Sokół” Gymnastic Association of Lublin region in the years 1905 – 1939

Key words: “Sokół” Gymnastic Association, Lublin region, physical culture

“Sokół” Gymnastic Association played a very important role in propagating activities in the fields of physical education, sports, cadet corps, cultural and educational work, patriotic and educative work in the region of Lublin. At the time of partitions (starting from 1906), the Association was part of Polish Sokol Gymnastic Associations in the Kingdom of Poland, whereas in the years 1919 – 1939 it was part of “Sokół” Gymnastic Associations of Mazovian Region in Poland.

1. Początki ruchu sokolego w zaborze rosyjskim

Początki polskiego ruchu sokolego sięgają 1867 r. Wówczas to we Lwowie młodzi akademicy utworzyli za przykładem Czechów Polskie Towarzystwo Gimnastyczne (TG) „Sokół”, zwane gniazdem. W latach 80. powstało wiele organizacji sokolich na terenie całego zaboru austriackiego, tworząc w grudniu 1892 r. Związek Polskich Gimnastycznych Towarzystw Sokolich w Cesarstwie Austriackim. Ruch sokoli zaczął się rozprzestrzeniać na terenie zaboru pruskiego i wśród uchodźstwa polskiego w różnych krajach Europy i Ameryki¹.

¹ M. Wolańczyk, *Macierz Sokola w 60-letnim rozwoju (1867 – 1927)*, Lwów 1927; K. Toporowicz, *Zarys dziejów „Sokola” na ziemiach polskich w latach 1867 – 1947*, [w:] *Z dziejów*

Do zaboru rosyjskiego i do Lublina „Sokół” przeniknął z Galicji. Tutaj znalazł swoje zaplecze w postaci konspiracyjnie działających wcześniej młodzieżowych zespołów i szkół, w których uprawiano gimnastykę, ćwiczone szermierkę, obchodzono uroczystości rocznice powstania listopadowego, styczniowego, a także „3 Maja” i etc. Jednym z głównych organizatorów tej działalności młodzieżowej były różne towarzystwa sportowe, jak cyklistów, wioślarskie i łyżwiarские. Już na Wystawie Sportowej na Dynasach w 1903 r. odbyły się pierwsze publiczne ćwiczenia gimnastyki sokolskiej z udziałem wzorowej drużyny „Sokoła” krakowskiego i jego naczelnika, Szczęsnego Rucińskiego. Całością kierował przewodniczący „Koła Gimnastycznego” w warszawskim Towarzystwie Cyklistów (WTC) — Karol Noskiewicz.

Po klęsce Rosji w wojnie z Japonią i po tzw. wrzeniu rewolucyjnym, zaczęły napływać głuche wieści o jakoby zamierzonej w stosunku do Polaków „zmianie kursu politycznego”, a w dniu 17/30 października 1905 r. ukazał się manifest cara zapowiadający swobody demokratyczne. Pierwsze oficjalne wiadomości o nim dotarły do Warszawy 1 – 2 listopada tego roku, zapowiadając wolność zebrań i stowarzyszeń. Ludność polska zaimprovizowała uliczne pochody i wiece. Po południu 2 listopada ukazały się dodatki „Gońca” z wizerunkiem orła białego, zaś w filharmonii odbył się wielki wiec. W tej sytuacji Warszawskie Towarzystwo Wioślarskie zaproponowało urządzenie manifestacyjnego pochodu narodowego w dniu 5 listopada. Manifestacja przeszła wszelkie oczekiwania. Dzień ten ściśle się łączy z faktem powstania „Sokoła”. Dojrzała myśl zorganizowania w Kongresówce Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”. Jeden ze współorganizatorów tej manifestacji, znany adwokat, Karol Malczewski, zaprosił do siebie tych, którzy interesowali się wychowaniem fizycznym według wzorów sokolskich. 7 listopada odbyło się zebranie z udziałem 39 osób. Na tym właśnie zebraniu, któremu przewodniczył lekarz Tadeusz Trzcziński i sekretarzował również lekarz, Władysław Osmolski, omówiono i przyjęto projekt organizacyjny Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”. Ustalono, że poszczególne kółka gimnastyczne przedyskutują propozycje projektu i proponują ostateczny termin walnego zebrania².

Oficjalnie pierwsze gniazdo w Warszawie utworzono 5 grudnia 1905 r. w sali Stanisława Majewskiego, na Nowym Świecie 5. Zebrani wybrali wówczas spośród siebie tymczasowy wydział (zarząd) w następującym składzie: prezes —

Towarzystw Gimnastycznych „Sokół”, praca zbiorowa pod red. Z. Pawluczuka, Gdańsk 1996, s. 7 – 21; J. Snopko, *Polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Galicji w latach 1867 – 1914*, Białystok 1997; *Zarys dziejów sokolstwa polskiego (1867 – 1997)*, praca zbiorowa pod red. E. Małolepszego i Z. Pawluczuka, Częstochowa 2001; T. Drozdek-Małolepsza, *Dzieje Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” Okręgu Częstochowskiego w latach 1906 – 1939*, (praca doktorska, AWF w Gdańsku, 1999 napisana pod kier. Z. Pawluczuka).

² K. Starzyński, *Geneza i dzieje „Sokoła” w Kongresówce 1905 – 1930*, Przewodnik Gimnastyczny „Sokół” (dalej: „PG”). 6/1931, s. 101 – 110; *Z życia Sokola. Warszawa Gniazdo IV. Uroczystości Jubileuszowe. Przemówienie na akademii, druha posła Jana Rudnickiego. Przemówienie na tejże akademii druha Karola Noskiewicza (w skróceniu)*, tamże, 4/1926, s. 44 – 45.

dr Tadeusz Trzciniński (lekarz), jego zastępcy: Klemens Starzyński i Konstanty Radkiewicz, sekretarz — adwokat Stanisław Popowski, jego zastępca — Henryk Janowski, skarbnik — Tadeusz Koszutski, starosta (gospodarz) — Karol Malczewski, naczelnik — Max Frelich, członkowie: dr Jan Guirard, Kazimierz Kiersnowski, Henryk Jork, Stanisław Smoleński i Marian Straszak³.

Siedziba gniazda mieściła się początkowo u dha Starzyńskiego przy ul. Królewskiej. Tutaj w jego hali warsztatowej odbywały się ćwiczenia gimnastyczne. Latem wszystkie zajęcia przeniesiono do parku wystaw rolniczych na Agrykoli, gdzie 1 lipca 1906 r. otwarto pierwsze sokole boisko sportowe. Wśród członków, których liczba wzrosła do 1200 osób, przeważali rzemieślnicy, robotnicy i studenci. Oddział sokołat liczył 212 chłopców i dziewcząt. Kierował nim lekarz Stefan Pieńkowski. Skompletowano własną orkiestrę. Jeden oddział gniazda otwarto na Woli⁴.

Drugie gniazdo w Warszawie założyli 24 grudnia 1905 r. członkowie Warszawskiego Towarzystwa Łyżwiarskiego. Członków czynnych było 1200, w tym 246 druhen, popierających 100 osób. Ćwiczenia odbywały się codziennie w salach Doliny Szwajcarskiej. Ćwiczyły 3 drużyny, przeciętnie po 100 osób w każdej. Kobiety tworzyły grupy po 30 druhen w każdej. Utworzono własną orkiestrę dętą, mieszaną i mandolinistów. 70 druhów tworzyło oddział kolarski. Korzystano z własnej biblioteki. Towarzystwo przyjęło za swego patrona generała Henryka Dąbrowskiego⁵.

Trzecie gniazdo im. Jana Kilińskiego założyli 27 grudnia 1905 r. członkowie drużyn młodzieży robotniczej, rzemieślniczej i studenckiej z Warszawskiego Towarzystwa Wioślarskiego. W zebraniu organizacyjno-założycielskim uczestniczyło 312 osób. Początkowo korzystano z sali do ćwiczeń z pomieszczeń gniazda IV oraz organizowano zajęcia w różnych częściach miasta, np. na Lesznie w prywatnej szkole gimnastyki Graffa Rudolfa. Był on jednocześnie nauczycielem tych ćwiczeń. Na Pradze, w szkole Gecena, ćwiczyły 3 zastępy po 15 sokołów. Na wiosnę 1906 r. wydzierżawiono teren przy szkole technicznej w Alejach Jerozolimskich, gdzie ćwiczyło 219 druhów i druhen. Raz w tygodniu odbywała swoje zajęcia 40-osobowa sekcja pływacka. Jej kapitanem był Wincenty Wehr. Postanowiono też zorganizować chór i orkiestrę. Wszystkich członków było 420 osób⁶.

Początek gniazdu „czwartaków” dała drużyna koła gimnastycznego Warszawskiego Towarzystwa Cyklistów, zorganizowana w 1896 r. Na zebraniu 29 grudnia 1905 r. 38 członków koła gimnastycznego ogłosiło się Polskim Towarzystwem Gimnastycznym „Sokół” – Warszawa IV. Z zajęć gimnastycznych korzystało przeszło 300 osób, podzielonych na drużyny. Kierowali nimi: na-

³ *Gniazdo I-sze*, „Sokół” — organ Polskich Gimnastycznych Towarzystw Sokolskich w Królestwie Polskim 2/1906, s. 2.

⁴ Tamże.

⁵ *Gniazdo Warszawa II*, tamże.

⁶ *Gniazdo Warszawa III*, tamże, 3/1906, s. 5 – 6.

czelnik K. Noskiewicz i jego zastępcy — Mieczysław Bodalski, Stanisław Szczepkowski oraz drużynowi: Józef Olczak i Stanisław Rzewuski. Na Dynasach przy ul. Topiel kilkakrotnie organizowano dla publiczności ćwiczenia pokazowe i zawody na przyrządach przy dźwiękach orkiestry pod batutą K. Namysłowskiego. Takie właśnie występy urządzono w dniach 24 czerwca i 29 lipca 1906 r. W ćwiczeniach wolnych wystąpiło 280 druhów, w ćwiczeniach z laskami 120 druhów, w ćwiczeniach z lancami 80 sokołów, w ćwiczeniach z maczugami 50 druhów. Największą liczbę punktów zdobyli druhowie: Paweł Dóffel, Stanisław Szczepkowski, Czesław Norel i Mieczysław Bodalski. W tym też czasie gniazdo liczyło 320 członków zwyczajnych i 20 popierających oraz 60 sokołat (zwanych dorostem). Po 20 lipca 1906 r. liczba członków przekroczyła 600 osób. Wśród członków najwięcej było rzemieślników i uczniów terminatorów, jak np.: krawców, ślusarzy, tapicerów, kamieniarzy, terminatorów z Zakładu im. Stanisława Kostki⁷.

Piąte warszawskie towarzystwo sokole powstało z żeńskiego zespołu gimnastycznego zakładu i szkoły gimnastycznej Heleny Reinschmidt (Prawdziej) Kuczalskiej. Z jej inicjatywy zespół ten przyjął imię bohaterki mickiewiczowskiej — „Grażyna”. Początkowo było 156 druhen. Na czele tego gniazda stały: prezeska Kuczalska, wiceprezeski Helena Bironowa i Zofia Olędzka-Kuczowa. Do zarządu wchodziły także: Zofia Halmanówna-Raczyńska, Jadwiga Gebetherówna, Wanda Krzyńska, Jadwiga Jaworska, Helena Mieczysłowska (Olszewska), Izabela Stillerowa-Mandukowa. Ćwiczeniami gimnastycznymi i lekkoatletycznymi kierowała Stołagiewiczówna. W przyszłości żeńskie gniazdo stało się czołówką w zawodach i mistrzostwach lekkoatletycznych⁸.

TG „Sokół” tworzyły się również poza Warszawą: w Łowiczu, Żyrardowie, Grodzisku, Pruszkowie, Płocku, Lublinie, Siedlcach, w Zagłębiu Dąbrowskim i w Wilnie. Polacy zakładali „Sokoła” także na terenie Rosji, gdzie na krótko utworzono w 1888 r. gniazdo w Odessie. Jednakże tę konspirację rozbiła policja carska, a jej główni uczestnicy zostali skazani na zesłanie na Sybir. Dopiero 1905 r. otworzył warunki do założenia „Sokoła” w Petersburgu, Kijowie, Mińsku i Moskwie.

W związku z rozwojem ruchu sokolego w zaborze rosyjskim stanął przed nim problem jego struktury organizacyjnej, chociaż można było wzorować się na rozwiązaniach w zaborze austriackim czy pruskim, początkowo jednak myślano o tworzeniu oddziałów jednego gniazda warszawskiego. W tej sprawie odbyło się 28 stycznia 1906 r. zebranie założycieli. Powołano na nim Komisję Organizacyjną, w której skład weszli przedstawiciele poszczególnych gniazd warszawskich. Powołano też tymczasowe kierownictwa tej Komisji na czele z prezesem Lucjanem Kobyleckim oraz członkami Stanisławem Popowskim,

⁷ *Gniazdo Warszawa IV*, tamże, 2/1906, s. 3 – 4.

⁸ T. Walczewska, *W latach 1900 – 1905*, „PG”, 7/1926, s. 79-80. Dział Organizacji Sokolic; IM (Iza Mandukowa), *Dwudziestolecie gniazda Grażyna w Warszawie*, tamże, 23/1926, s. 268 – 269.

Janem Rudnickim, Klemensem Starzyńskim, Janem Guirardem, Karolem Noskiewiczem i in. Na tymże zebraniu, w wyniku szerokiej dyskusji, przyjęto następującą strukturę organizacyjną: gniazdo jako podstawowa jednostka wyposażona w jednolity statut, okręg jako federacja kilku gniazd w granicach obowiązującej jednostki terytorialnej, związek jako federacja okręgów. Posiedzenia tej komisji odbywały się co miesiąc⁹.

Na jednym z pierwszych posiedzeń ostatecznie przyjęto statut Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Warszawie i przekazano do Komisji Gubernialnej w Warszawie celem zatwierdzenia. 6 czerwca 1906 r. Komisja ta ogłosiła w obecności założycieli, że aktu tego dopełniła 29 maja 1906 r. z wpisaniem do rejestru stowarzyszeń i związków z Guberni Warszawskiej pod nr 3¹⁰.

Zalegalizowany statut Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” był wzorowany na statutach gniazd z Małopolski. Składał się on z 6 rozdziałów i 34 paragrafów. W paragrafie czwartym napisano: „Towarzystwo ma na celu rozwój i pielęgnowanie gimnastyki w ogóle, a w szczególności gimnastyki higieniczno-racjonalnej i wychowawczej i wyrabianie za pomocą niej w członkach Towarzystwa ducha męskiej dzielności, karności i łączności. Wszelkiego rodzaju agitacja polityczna pośród członków towarzystwa jest wykluczona. Towarzystwo spełnia to zadanie¹¹:

- a) utrzymując zakłady i sale gimnastyczne dla członków, tudzież szkoły gimnastyczne dla uczniów i uczennic małoletnich;
- b) kształcąc nauczycieli i gimnastyków;
- c) uprawiając wszelkiego rodzaju sporty, jako to: szermierkę, jazdę konną, jazdę na kole, pływanie, wioślarstwo, łyżwiarstwo itp.;
- d) wpływając na rozwój gimnastyki w kraju;
- e) urządzając publiczne ćwiczenia i zawody, a także wspólne obchody, wycieczki i zabawy towarzyskie;
- f) utrzymując bibliotekę dla członków;
- g) wydając czasopismo i dzieła mające na widoku rozwój ćwiczeń fizycznych;
- h) utrzymując chór i kapelę z członków Towarzystwa;
- i) utrzymując odczyty z dziedziny wychowania fizycznego;
- k) starając się o rozwój innych polskich Towarzystw gimnastycznych przez zakładanie swoich własnych oddziałów w innych miastach i miejscowościach”.

W tym rozdziale mieściła się różnorodna działalność, której przed „Sokołem” nie prowadziła żadna inna organizacja sportowa czy gimnastyczna. To właśnie różniło „Sokoła” od podobnych towarzystw, że poprzez ciało kształcił ducha.

⁹ W. Morsztynkiewicz, *Protokół II zebrania założycieli Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, odbytego w Warszawie dnia 29 lipca 1906 r. w gmachu Tow. Wioślarzkiego, „Sokół”, 3/1906, s. 11 – 13.*

¹⁰ Zob., tamże, 1/1906, s. 8.

¹¹ Statut Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Warszawie, tamże, s. 8 – 12.

Drugi rozdział omawiał obowiązki i prawa członków, wśród których wyróżniano członków honorowych, zwyczajnych i popierających. W trzecim rozdziale zostały przedstawione sprawy funduszków Towarzystwa, tworzonych przez wpisowe, składki członkowskie, opłaty za ćwiczenia lub używanie przyrządów i przyborów oraz z dochodów z wycieczek, zabaw, koncertów, odczytów i z zapisów, subwencji, darów itp. W czwartym — sale i zakłady Towarzystwa — omówiono sprawy związane z nadzorem technicznym i medycznym oraz formy ćwiczeń i ich realizatorzy — grono nauczycielskie¹².

W rozdziale V „Zarząd Towarzystwa” przedstawiono organy kierownicze „Sokoła”, jak: walne zgromadzenie i wydział. Do zakresu czynności walnego zgromadzenia należało:

- 1) rozpatrywanie i zatwierdzanie sprawozdania z czynności wydziału i z rachunków rocznych;
- 2) mianowanie członków honorowych;
- 3) zmiany w statucie;
- 4) rozporządzanie funduszem zapasowym;
- 5) wybór 18 członków wydziału, naczelnika i jego zastępcy;
- 6) wybór 5 członków sądu honorowego i 2 zastępców na 1 rok;
- 7) wybór komisji rewizyjnej z 3 członków na przeciąg 1 roku;
- 8) załatwianie wniosków członkowskich, jeżeli na tydzień co najmniej przed terminem zgromadzenia walnego będą wniesione na piśmie do wydziału;
- 9) rozpatrzenie spraw o nabyciu lub sprzedaży nieruchomości;
- 10) postanowienie o przyjęciu zapisów i darowizn warunkowych¹³.

W paragrafie 23, 24, 25, 26, 27 statutu mamy omówienia działalności wydziału, w tym jego skład osobowy, ilościowy i zakres czynności. Wydział składał się z 18 członków, naczelnika i jego zastępcy, wybranych przez walne zgromadzenie na trzy lata. Po upływie pierwszego roku ustępowało 6 członków przez losowanie; po upływie drugiego roku wychodziło 6 innych przez losowanie z liczby pozostałych 12, po upływie zaś trzeciego roku odchodziło sześciu pozostałych, wybranych pierwotnie. Wychodzący członkowie mogli być wybrani ponownie. Najbliższe walne zgromadzenie dokonywało wyboru uzupełniającego do końca trzechlecia. Paragraf 24 mówił o konstituowaniu się wydziału, tj. wyboru corocznego ze swego grona większością głosów prezesa, pierwszego i drugiego zastępcy prezesa, sekretarza i podsekretarza, kasjera (skarbnika) i jego pomocnika, bibliotekarza, starostę (gospodarza) i jego zastępcę, a w razie potrzeby i innych członków funkcyjnych. Pozostałe paragrafy dotyczyły zakresu czynności wydziału, a więc podobne jak we wszystkich innych tego typu organizacjach. Widzimy też, że w dzisiejszym rozumieniu ówczesny wydział spełniał rolę zarządu, a więc organu wykonawczo-zarządza-

¹² Tamże, s. 9.

¹³ Tamże, s. 10.

jącego, zaś walne zgromadzenie stanowiło organ najwyższej władzy jurysdykcyjnej Towarzystwa¹⁴.

Po legalizacji największą imprezą sokolską w Warszawie było otwarcie pierwszego w zaborze rosyjskim boiska sportowego (sokolni) w powiązaniu z poświęceniem sztandaru gniazda I. 1 lipca 1906 r. zebrało się w hali na Agrykoli około 5 tysięcy sokołów i około 20 tysięcy publiczności, zgromadzonej dookoła boiska. W imprezie brały udział wszystkie gniazda warszawskie, chociaż organizatorami i gospodarzami byli druhowie „Sokoła” I. Na głównej trybunie zasiedli delegaci sokolscy z Wilna, Petersburga, Kijowa, Dąbrowy Górniczej i in. Na sąsiednich trybunach miejsca zajęli przedstawiciele: Kasy im. Mianowskiego, kasy literatów i dziennikarzy, Towarzystwa Lekarskiego, Higienicznego, Farmaceutów, Stowarzyszenia Handlowców, Związków Zawodowych, „Lutni”, Towarzystw Kredytowych, Cechów itp. Aktu uroczystego otwarcia boiska dokonał sekretarz gospodarzy, Stanisław Brzostowski. Następnie przemawiał prezes Klemens Starzyński. Przez boisko przeszli sokoli w mundurach ćwiczebnych i świeżo poświęconym sztandarem¹⁵.

Dziełem zarządu głównego Komisji Organizacyjnej PGTS było zorganizowanie w dniach 20 lipca – 1 września 1906 r. pierwszego kursu nauczycielskiego. Jego głównym celem było przygotowanie i wyszkolenie odpowiedniej liczby naczelników i nauczycieli gimnastyki dla gniazd prowincjonalnych. Kierownikiem kursu został naczelnik Okręgu Krakowskiego, Szczęsny Ruciński przy współudziale Karola Noskiewicza i dr. Stefana Pieńkowskiego. Ten ostatni wykładał anatomię, fizjologię i higienę. W kursie uczestniczyło 62 sokołów, w tym 19 z gniazd prowincjonalnych¹⁶.

Momentem przełomowym w zakończeniu dyskusji na temat kształtu organizacyjnego ruchu sokolskiego w zaborze rosyjskim było drugie zebranie założycieli 29 lipca 1906 r. w gmachu Warszawskiego Towarzystwa Wioślarskiego. Uczestniczyli w nim delegaci ze wszystkich gniazd Królestwa Polskiego, ogółem 85 założycieli, w tym z Zagłębia Dąbrowskiego, Łodzi, Częstochowy, Lublina i in. Problemem najbardziej dyskusyjnym była sprawa ordynacji wyborczej i tryb głosowania do władz związkowych. Przyjęto jednak wniosek z posiedzenia Komisji Organizacyjnej z dnia 23 lipca tego roku, aby głosować nie gniazdami, lecz okręgami i aby każdy okręg miał w wydziale głównym ilość członków, proporcjonalną do ilości członków w okręgu. I tak: Okręg Warszawski z 3348 członkami miałby w Zarządzie Głównym 8 przedstawicieli, Zagłębia Dąbrowskiego z 1700 członkami — 4, Łódź z 1330 — 3, Kalisz 600 — 1, Lublin 200 — 1, Częstochowa 205 — 1, pozostałe okręgi miały mieć po jednym delegacie, lecz z głosem doradczym. Po przyjęciu tego wniosku

¹⁴ Tamże, s. 10 – 11.

¹⁵ *Otwarcie sokolni*, tamże, 2/1906, s. 4 – 9.

¹⁶ *Kurs nauczycielski w Warszawie*, tamże, 2/1906, s. 15; L.K., *Kurs wakacyjny grona nauczycielskiego*, tamże, 3/1906, s. 6 – 9 (uczestnicy kursów).

dokonano wyboru 18 członków Wydziału Głównego (Zarząd Główny) PTG „Sokół” w Królestwie Polskim. Zostali nimi: Bronisław Bukowiński (Zagłębie), Stefan Dziewulski (Warszawa), Witold Eicher (Łódź), Stefan Falkowski (Zagłębie), Lucjan Kobylecki (Warszawa), Mieczysław Kokowski (Częstochowa), Paweł Małachowski (Łódź), Antoni Marylski (Warszawa), Wacław Morsztynkiewicz (Łódź), Stanisław Popowski (Warszawa), Antoni Radzikowski (Lublin), Emil Rauer (Warszawa), Jan Rudnicki (Warszawa), Kazimierz Srokowski (Zagłębie), Klemens Starzyński (Warszawa), Władysław Stpiczyński (Warszawa), Maksymilian Walicki (Kalisz), Stanisław Wierzbowski (Zagłębie).

W ramach Wydziału ukonstytuował się organ administracyjno-wykonawczy Polskich Gimnastycznych Towarzystw Sokolskich w Królestwie Polskim w składzie następującym: prezes Lucjan Kobylecki, wiceprezysi: Kazimierz Srokowski i Stanisław Popowski, sekretarz Stefan Dziewulski, zastępca sekretarza Jan Rudnicki, skarbnik Władysław Stpiczyński¹⁷.

W dalszej części dyskusji zwrócono uwagę na konieczność wprowadzenia zmian do obecnego statutu PTG „Sokół” i opracowania statutu związkowego, który uwzględniałby podział na gniazda, okręgi, prawo zrzeszania się w związku i jego strukturę władz oraz stały tryb wyborów. Ustalono, że te sprawy czasowo uregulują regulaminy dla okręgów i związku.

Punkt 7 porządku dziennego dotyczył gniazd kobiecych. W tej sprawie zabrała głos prezeska „Grażyny”. Dhna Kuczalska złożyła podanie o przyjęcia do „Sokoła” jako samodzielnego gniazda „Grażyny”, podając następujące uzasadnienia: 1) członkiniami gniazda są pracujące kobiety, które nie są w stanie opłacać obowiązujących składek, 2) do kobiet winien być stosowany zupełnie odmienny system ćwiczeń gimnastycznych, 3) łączenie we wspólnych ćwiczeniach z mężczyznami jest niepożądane, 4) powołanie się na przykład czeski, gdzie gniazda żeńskie działają w oparciu o autonomiczny ustrój. Wobec braku jednolitego stanowiska przewodniczący poddał pod głosowanie wnioski dhny Kuczalskiej o przyjęcie gniazda do organizacji związkowej. „Za” głosowało 32 delegatów, „przeciw” 20. Jednocześnie ustalono, że stowarzyszenie „Grażyna” będzie jedynym gniazdem żeńskim upoważnionym do pracy wśród kobiet¹⁸.

Zjazd założycielski związku zatwierdził wydawanie organu Polskich Gimnastycznych Towarzystw Sokolskich w Królestwie Polskim — dwutygodnik „Sokół”. Pierwszy numer został wydany w drukarni Edwarda Nicza i S-ki na Nowym Świecie 70 z datą 1 sierpnia 1906 r. i w ilości 3000 egzemplarzy. Głównymi redaktorami i wydawcami byli: Stanisław Popowski, dr Jan Guirard i Stefan Dziewulski. W 1906 r. wydrukowano 10 numerów, a w 1907 — 10 do

¹⁷ W. Morsztynkiewicz, dz. cyt., s. 11 – 13; tamże, s. 15.

¹⁸ Tamże, s. 13. Zob. także: Z. Pawluczuk, *Kobiety w ruchu sokolskim*, [w:] *Z dziejów Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”*, praca zbiorowa, dz. cyt., s. 91 – 117. W powyższym artykule, na stronie 92, podano błędne daty: nie ma „1915 roku” i „15 kwietnia 1906 roku”. Powinno być: „24 października” „29 lipca 1906 roku”.

15 maja tego roku. Po zarządzeniu władz w marcu 1907 r. zawieszającym działalność „Sokoła” na czas trwania stanu wojennego, udało się jeszcze wydać 5 numerów „Sokoła”. Dwutygodnik zajmował się propagandą ruchu sokolskiego i upowszechnianiu jego idei. Obok artykułów teoretycznych o wychowaniu fizycznym i metodach ćwiczeń gimnastycznych szwedzkich, niemieckich i polskich (sokolskich), zawierał także osnowy ćwiczeń praktycznych oraz informacje o działalności sokolej, także poza Warszawą¹⁹.

Na łamach „Sokoła” z dnia 1 kwietnia 1907 r. (nr 7 – 8) ukazał się projekt regulaminu komisji zdrowotno-higienicznej Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Królestwie Polskim. Doktor Jan Guirard proponował, aby taką komisję posiadało każde gniazdo. Głównym jej celem byłoby kierowanie wychowaniem fizycznym pod względem zdrowotnym i higienicznym i ochrona ćwiczących od chorób i wpływów szkodliwych, mogących powstać na skutek źle stosowanej gimnastyki i jej nadużyć. Komisja taka byłaby organem doradczym w sprawach wychowania fizycznego, a przede wszystkim gimnastyki i higienicznych urządzeń²⁰.

2. Polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Lublinie — początki działalności

Odgłosy manifestacji warszawskich i tworzących się w stolicy organizacji sokolich dotarły również do Lublina, gdzie przy poparciu prezydenta miasta Lublina Konstantego Zareby, udało się w maju 1906 r. zalegalizować statut Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”. Pierwszy jego Zarząd tworzyli: dr Adam Majewski (przewodniczący), Jan Markowicz (wiceprzewodniczący), kierownik komisji dochodów niestałych, Antoni Radzikowski (skarbnik), Adolf Wolny, Julian Lisowski, Aleksander Zawadzki (skarbnik po Radzikowskim), Jan Łysakowski (przewodniczący komisji „grona nauczycielskiego”), Józef Lambert, Henryk Koterwas, Stanisław Kalicki. Na naczelnika powołano Stanisława Kowarzyka, czeskiego sokoła, który z wielkim nakładem pracy zorganizował drużynę męską i żeńską. Przy nim działało „grono nauczycielskie”²¹.

Dzięki pomocy Zarządu Towarzystwa Dobroczynności „Sokół” otrzymał w gmachu poddominikańskim (ul. Jezuicka) pomieszczenia na parterze, które przerobiono na salę gimnastyczną. Zakupiono do niej przyrządy do ćwiczeń. Przy skarbniku utworzono specjalny fundusz na budowę własnego gmachu (sokolni), a pieniądze gromadzono na koncie bankowym. Dochody czerpano

¹⁹ Kl. Starzyński, *W dobie przymusowej, czasowej bezczynności Sokola w Królestwie Polskim*, „Sokół”, 6/1907, s. 91 – 92.

²⁰ Zob. tamże, 7 – 8/1907, s. 110 – 111.

²¹ W marcu 1906 r. wydane zostały tymczasowe przepisy o związkach i stowarzyszeniach, które umożliwiły legalizację tychże; A. Majewski, *Sokół w Lublinie przed wojną*, „Głos Lubelski” (dalej: „GL”), 151/1922, s. 5.

z organizacji wieczorów towarzyskich, koncertów i zabaw tanecznych, znanych i chętnie odwiedzanych przez mieszkańców miasta. Utworzono własną orkiestrę, której instrumenty nabyto przy osobistej pomocy dha Wolnego. Dh Lambert stanął na czele lotnego oddziału rowerzystów. Zaczęto organizować oddział „Sokoła” konnego²².

„Sokół” lubelski uczestniczył w tworzeniu centrali Polskich Gimnastycznych Towarzystw Sokolskich w Królestwie Polskim i stał się jej członkiem jako okręg lubelski, do którego dołączyło gniazdo w Siedlcach, z zarządem wybranym na zebraniu organizacyjnym 5 sierpnia 1906 r. Oto on: prezes Marian Kielczewski i członkowie: Juliusz Ambroziewicz, Jan Dworzczynski, Andrzej Dyżewski, Jan Hubert, Mieczysław Karyszkowski, Władysław Mleczek, Jerzy Rudnicki, Karol Sikorski, Mieczysław Tomaszewski, Klemens Ruszkowski, Józef Pszczółkowski i Adam Wielowiejski²³. Na zebraniu zarządu „Sokoła” lubelskiego omówiono również próby założenia „Sokoła” w Puławach, ale zabrakło czasu, gdyż władze gubernatorskie zawiesiły działalność tej organizacji już w marcu 1907 r. Zarząd gniazda lubelskiego zrezygnował wówczas z nazwy „Sokół”, starając się zachować Towarzystwo jako organizację gimnastyczną, ale bez pozytywnego rezultatu. Władze wojskowe wyeksmitowały Towarzystwo z gmachu podominikańskiego i zajęły jego pomieszczenia. Następnie ukazało się zarządzenie, które zamykało wszystkie towarzystwa gimnastyczne²⁴.

Lubelscy sokoli przeszli do działalności konspiracyjnej pod nazwą: Towarzystwo Muzyczne „Harmonia”. Do zalegalizowania tego Towarzystwa w dużym stopniu przyczynił się dh Wilhelm Hess — działacz. Oficjalnie utworzono nowy zarząd „Harmonii”, zaś stary stał się komisją organizacyjną, która wydzierzała park „Rusalka”, gdzie dawna orkiestra sokoła dawała koncerty i przygrywała na zabawach towarzyskich. Powołano także chór i sekcję teatralną oraz otwarto bibliotekę i czytelnię. Komisja Organizacyjna przekształciła się w Komisję Zabaw Ruchowych.

Towarzystwo lubelskie osiągnęło niezwykle rozwój, gdyż liczba jego członków przekroczyła 1.500 osób. Ta popularność zwróciła uwagę władz carskich. W grudniu 1909 r. aresztowano dha Aleksandra Majewskiego i skazano go w kwietniu 1910 r. na 3 lata zsyłki w głąb Rosji. Kierownictwo „Harmonii” objął dh Jan Markowicz²⁵.

Na początku 1912 r. z inicjatywy Antoniego Radzikowskiego Komisja Zabaw Ruchowych powróciła do nazwy „Towarzystwo Gimnastyczne «Sokół»” i zgłosiła akces do działającego w konspiracji związku sokolskiego w zaborze rosyjskim. Ukonstytuował się zarząd w składzie: prezes i naczelnik Antoni Radzikowski, z-ca prezesa Jan Mączka, z-ca naczelnika Edmund Optołowicz, członkowie: Aleksandra Radzikowska, Regina Sroczyńska, Jadwiga Optołowicz i Pta-

²² Tamże.

²³ Zob. *Szczegóły legalizacji*, „Sokół”, 3/1906, s. 14.

²⁴ A. Majewski, dz. cyt.

²⁵ Tamże.

szyński. Gniazdo rozpoczęło działalność w sekcji gimnastycznej, ćwicząc dwa razy w tygodniu w sali przy ul. Dominikańskiej i róg Złotej. Na zakończenie tego roku w sali klubu towarzyskiego (resursa) urządzono popisy gimnastyczne. Podobne organizowano w latach 1913 – 1914. Po wybuchu wojny zaborcze władze policyjne zakazały dalszej działalności gimnastyczno-sportowej²⁶.

Po zajęciu Lublina przez wojska austriackie w 1915 r. odnowiono działalność sokolą. Jego władze musiały wcześniej dokonać rejestracji nowego statutu TG „Sokół”, zgodnego z prawodawstwem austriackim. Wprowadzono do niego nowelizację w prawie członkowskim — członkiem „Sokoła” mogła zostać osoba, od 18 roku życia. Podpisy pod tym statutem złożyli: Antoni Radzikowski, Saturnin Osiński i mec. Daniel Siwicki. 21 października 1916 r. odbyło się zebranie organizacyjne, które wybrało do zarządu następujących druhów: Wacław Moritz — prezes, Saturnin Osiński — wiceprezes, Ryszard Wojdaliński — sekretarz, Jan Gankowski — zastępca sekretarza, Witold Narzyński — skarbnik, Stanisław Borkowski — zastępca skarbnika, Bronisław Zombirt — gospodarz, Antoni Radzikowski — naczelnik, Władysław Olędzki — zastępca naczelnika oraz Daniel Śliwicki, kapelan ks. Jan Władziński. Sekretariat gniazda mieścił się w lokalu szkoły żeńskiej Aleksandry Radzikowskiej przy ul. Królewskiej 15²⁷.

W następnych latach wojny (1916 – 1918) skład Zarządu Gniazda uległ radykalnej zmianie. Nowym prezesem został Ryszard Wojdaliński. W skład kierownictwa weszli: Mieczysław Baldziński, Feliks Moskalewski, Aleksandra Radzikowska, Stanisław Majewski, Olechowski i Jan Pignarz. Stanowisko naczelnika niestrudzenie pełnił Antoni Radzikowski, a naczelniczki Aleksandra Radzikowska.

Po zakończeniu pierwszej wojny światowej nastąpiły zmiany na stanowisku prezesa gniazda. Z tej funkcji ustąpił na własną prośbę prezes Ryszard Wojdaliński, który w wyborach parlamentarnych 26 stycznia 1919 r. został wybrany posłem Sejmu Ustawodawczego RP. Jego miejsce zajął Feliks Moskalewski. Walne zgromadzenie gniazda lubelskiego 31 stycznia 1919 r. wysłuchało sprawozdania za rok 1918 i referat o zadaniach ruchu sokolskiego, przyjęło nowy statut Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” i wybrało swoje władze w liczbie 15 członków zarządu gniazda: Henryk Bertram, Chamski, Michał Dawid, Filderrówna, Kowerski, Józef Lambert, Henryk Lambach, Łukasik, Lacht, Stanisław Majewski, Jan Markowicz, Feliks Moskalewski, Olechowski, Szewczykowski, Adolf Wolny. Na pierwszym posiedzeniu zarządu powołano Feliksa Moskalewskiego na prezesa „Sokoła” lubelskiego. Jego zastępcami zostali A. Majewski, A. Wolny i Antoni Radzikowski. Funkcję naczelnika gniazda pełnił Jan Łysakowski, a naczelniczki — Aleksandra Radzikowska²⁸.

²⁶ *Sokół konspiracyjny*, „GL”, 150/1922, s. 4.

²⁷ *Zalegalizowanie „Sokoła”*, tamże, 302/1916, s. 2.

²⁸ Zebranie odbyło się w lokalu gimnazjum żeńskiego Aleksandry Radzikowskiej (Królewska 15). Zob. *Z towarzystwa „Sokół”*, „GL”, 22/119, s. 4 i 42/1919, s. 5. Uczczono pamięć śp. dha Gorczyca, który zginął w walce w obronie granic Polski.

W latach wojny z Ukraińcami i Rosją bolszewicką lubelscy sokoli starali się prowadzić normalną działalność. Dwa razy w tygodniu odbywały się zajęcia gimnastyczne dla druhow i dla druhen. Organizowano również imprezy i pokazy związane z obchodami rocznic historycznych i świąt narodowych, np.: Unii Lubelskiej, powstań, Insurekcji Kościuszkowskiej, Konstytucji 3 Maja, zwycięstwa polskiego oręza pod Grunwaldem itp. Sekcja pomocowa organizowała wieczorki taneczne, a dochód z nich przeznaczala na pomoc rodzinom żołnierza polskiego. Odbywały się też przygotowania do zlotu sokołów i powitania Józefa Piłsudskiego w Lublinie 15 listopada 1919 r.²⁹

W 1920 r. w obliczu zagrożenia bolszewickiego sokoli lubelscy zorganizowali szwadron jazdy, stanęli w szeregach straży obywatelskiej i w pomocniczych organizacjach wojskowych. W tych ostatnich służyło przeszło 200 sokołów. Pomagano też w wyszkoleniu żołnierza³⁰.

3. Stan organizacyjny Okręgu Lubelskiego

W ustroju całego Związku Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce, utworzonego 13 kwietnia 1919 r. w Warszawie, okręg stanowił pierwsze ogniwo, łączące pewną liczbę towarzystw gimnastycznych w jedną całość. W granicach statutu związkowego i własnego regulaminu okręg rządził się samodzielnie. Jednakże jego granicę i siedzibę wyznaczał zarząd dzielnicy za zgodą gniazd i władz związkowych. Obowiązkiem okręgu było składanie sprawozdań i poddawanie się kontroli wyższym ogniwom organizacyjnym oraz czynne uczestniczenie w całokształcie życia Związku Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce (ZTG). W ramach dzielnicy związku działały okręgi i gniazda (towarzystwa). Regulaminowo najmniej trzy towarzystwa na określonym terytorium administracyjnym państwa mogły tworzyć okręg. Posiadały one swoje statuty i osobowość prawną. Do podstawowych zaś zadań okręgu należało przede wszystkim integrowanie członków towarzystw poprzez organizowanie wspólnych ćwiczeń, zawodów, zlotów i innych imprez towarzysko-sportowych oraz wycieczek, a także tworzenie grup ćwiczeniowych na zloty dzielnicowe, związkowe, zawody i mistrzostwa sportowe³¹.

Po zakończeniu działań wojennych w 1920 r. proces organizacyjnego zjednoczenia ruchu sokolskiego został przyspieszony. 19 grudnia 1920 r. ukonstytuował się Zarząd Dzielnicy Mazowieckiej na czele z prezesem Janem Rudzińskim, zastępcami Henrykiem Chełmickim i Włodzimierzem Tarło-Mazińskim, sekretarzem Witoldem Tyrakowskim i skarbnikiem Ignacym Wadow-

²⁹ Zob. „Kronika” w „GL” w numerach 4/1919, s. 3; 16/1919, s. 4; 42/1919, s. 3. Nie doszło jednak do przyjazdu do Lublina Piłsudskiego.

³⁰ Zob. „Przegląd Sokoli” (dalej: „PS”), 3/1921, s. 23 i 1/1921, s. 18 – 19. Według różnych informacji służyło w wojsku 213 sokołów lub 187 sokołów.

³¹ Zob. *Zbiór regulaminów sokolich*, Warszawa 1929, s. 3 – 11.

skim³². W tym zebraniu uczestniczyli przedstawiciele okręgów, wśród których był delegat Lublina — Feliks Moskalewski. Na posiedzeniu Przewodnictwa dzielnicowego 29 grudnia tego roku zatwierdzono własną strukturę dzielnicową z podziałem na 10 okręgów, Okręg Lubelski o numeracji „IV”. W skład jego zarządu wchodził: prezes Feliks Moskalewski, wiceprezes i naczelnik Antoni Radzikowski, sekretarz Kazimierz Lambert, skarbnik Władysław Szubstarski, zastępca naczelnika Józef Malesza oraz prezes gniazda Lublina Tytus Makowski, jego sekretarz Augustyn Paszkowski i kapelan ks. kan. Jan Władziński. W strukturze tego okręgu występowały czynne gniazda w Lublinie i Chełmie, zaś według informacji z października 1921 r. doszły nowe czynne towarzystwa w Białej Podlaskiej, Janowie Lubelskim i Łucku. W fazie organizacji znajdowało się dalszych 10 towarzystw. Wszystkie one miały liczyć około 1000 członków³³.

Jednym z czynnych gniazd w Okręgu Lubelskim było TG „Sokół” w Chełmie. Powstało w 1918 r., w końcowym okresie okupacyjnych rządów austriackich. Uzyskało ono wówczas poparcie ze strony mieszkańców miasta, z których około 150 osób stało się członkami. Jednakże wśród nich znalazło się wielu przypadkowych ludzi. Doprowadzili oni gniazdo do zastoju. Dopiero w 1921 r., po objęciu kierownictwa przez Edwarda Łuczковского, wiceprezesa Krukowskiego i naczelnika Janczykowskiego, organizacja odżyła. Dyrekcja Państwowej Szkoły Handlowej udzieliła gościny „Sokołowi” i udostępniła swą salę na ćwiczenia gimnastyczne oddziałom męskim i żeńskim. Powstała też sekcja lekkoatletów i teatralno-wokalna. W rozwoju tej ostatniej dużą pomoc udzielał prof. Aleksander Wilczyński, a w przygotowaniu przedstawień teatralnych reżyser Pasek. We wrześniu tego roku gniazdo było gospodarzem lubelskiego zlotu okręgowego³⁴.

Pełny skład władz „Sokoła” w Chełmie poznaliśmy w 1922 r. 28 kwietnia odbyło się nadzwyczajne walne zebranie, które wybrało następujący Zarząd: prezes Edward Łuczkowski, wiceprezesi: Gniazdowska i Stefaniak, członkowie: Aleksander Chmielewski, Czernek, Czułczyński, Dawid, Emilia Giedroń, Janczykowski, Janobkiewicz, Kowalski, Lewczakówna, Litwin, Łęczyńska, Rzecicka, Szreniawska, Wróblewski, Wojciechowski. Do Komisji Rewizyjnej weszli: Bojakowski, Krysiak, Kubicki, Kotowicz, Słapczyński. Wybrano także Sąd Honorowy: Gniazdowski, Matuszewski, Rudnicki, Rudolf, Marian Szreniawski, Wojciechowski³⁵.

Obok gniazd sokolich w Lublinie i Chełmie, działała także ta organizacja w Białej Podlaskiej. Jej delegacja uczestniczyła w 1921 r. w pierwszym po-

³² *Sprawy dzielnic*, „Przegląd Sokoli”; dalej „PS”, 1/1921, s. 5.

³³ Tamże, s. 6, *Z dzielnic Mazowieckiej*; Tamże, 2/1921, s. 16; „GL”, 246/1921, s. 1 i 252/1921, s. 5.

³⁴ *Zlot sokolów w Chełmie*, tamże, 246/1921, s. 1; 252/1921, s. 5; 270/1921, s. 4. W zlocie uczestniczyła 100-osobowa drużyna Lublina.

³⁵ *Z życia prowincji, Chełm*, tamże, 137/1922, s. 7.

wojennym ogólnopolskim zlocie w Warszawie. Liczyła ona około 25 członków, którym przewodził Zarząd, początkowo z prezesem Stanisławem Moździńskim, a następnie z prezesem Ludwikiem Kowalewskim, wiceprezesem Cyprianem Węglińskim, sekretarzem Kokularówną i naczelnikiem Rajmundem Łodziakiem na czele. Ci sokoli zostali ponownie wybrani na dotychczasowe funkcje na statutowym walnym zebraniu 15 kwietnia 1923 r. Obok nich do władz gniazda weszli ponadto: Piotr Rybski — redaktor i wydawca tygodnika „Podlasiak”, Maria Kowalewska, Maria Kałuszyńska, Jaworski, Zawadzki i Zygmunt Bujakowski. Do Komisji Rewizyjnej zostali wybrani: Stanisław Chateaux, Wiktor Walewski (działacz Związku Ludowo-Narodowego), Stefan Modliński, Komadziński i Szyrmer, zaś do Sądu Honorowego — Jan Maciejowski, Stanisław Moździński, Hanna Moździńska, Janina Chorąży, Tadeusz Limanowski (sędzia Sądu Okręgowego). Siedziba TG „Sokół” znajdowała się w „Domu Kijowskiego” (ul. Narutowicza), gdzie odbywały się przedstawienia amatorskiego zespołu teatralnego pod kierunkiem Łodziaka. W parku zamkowym gniazdo organizowało festyny połączone z popisami gimnastycznymi drużyny ćwiczebnej i z loterią fantową. Wśród gimnastyków i lekkoatletów wyróżniali się: Wanda Artychówna, Stanisław Barylewski, Janina Gierówna, Zygmunt Koza-kiewicz, Franciszek Mańkowski, Siłakiewicz³⁶.

Pomyślnie rozwijało się TG „Sokół” w Janowie Lubelskim, gdzie 3 maja 1922 r. odbyło się poświęcenie sztandaru gniazda, wykonanego przez drużnę Jadwigę Jankowską, żonę inspektora szkolnego i naczelnika Stanisława Jankowskiego. Cała impreza była ściśle związana z uczczeniem rocznicy uchwalenia konstytucji 3 Maja. Na program uroczystości złożyło się: msza św. i poświęcenie sztandaru, defilada sokołów na rynku miasta i odebranie tam przez prezesa Moskalskiego przyrzeczenia od poczty sztandarowego z prezesem gniazda i chorążym Stanisławem Strużyńskim na czele, odbycie wspólnej kolacji i koncert z udziałem chóru sokolego z Anną Pawłowską, Bronisławą Stesłowicz i Januszem Sotowskim na czele³⁷.

Dużym sukcesem sokołów lubelskich było założenie przez nich TG „Sokół” w Łucku 14 i 15 sierpnia 1921 r. W tych dniach miał się odbyć w stolicy województwa wołyńskiego — Łucku popis sokołów drużyny lubelskiej. Na jej powitanie powołano specjalny komitet pod przewodnictwem ks. Baranowskiego. 14 sierpnia 80-osobowy oddział lubelski witali przedstawiciele władz wojewódzkich na czele z wicewojewodą wołyńskim Janowskim oraz delegacje Polskiej Macierzy Szkolnej, policji państwowej, straży ogniowej i stowarzyszeń

³⁶ Archiwum Państwowe Oddział w Lublinie, Wydział Społeczno-Polityczny Urzędu Wojewódzkiego w Lublinie (dalej: APL, WSP, UWL) sygn. 1000. Zob. : „Podlasiak” nr 12/1922, s. 5 – 6; 7/1923, s. 7; 14/1923, s. 6, 16; 17/1923, 33/1923, s. 5. Z. Pawluczuk, *Gimnastyczny „Sokół”*, „Słowo Podlasia”, 18/2000. Poważne konsekwencje dla sokołów bialskich miała śmierć R. Łodziaka w 1925 r. (zmarł 3 maja 1925 r.). Wraz z jego odejściem nastąpił spadek aktywności, a następnie zastój w działalności sokolskiej.

³⁷ *Z województwa. Poświęcenie sztandaru sokolego w Janowie Lubelskim*, „GL”, 17/1922, s. 2.

społecznych. Następnie wszyscy uczestnicy na czele z sokołami pomaszerowali do katedry, gdzie kapelan sokołów lubelskich ks. Władziński odprawił nabożeństwo. Po południu odbyły się popisy na boisku wojskowym pod kierownictwem naczelników A. Radzikowskiego i W. Koziola; sokoli wykonali szereg ćwiczeń, w tym z lancami. Ogólną sympatią publiczności cieszyły się występy drużyn żeńskiej i lekkoatletów Koziola, Deutschera, Dąbrowskiego, Kondratowicza i innych. Wieczorem przyjęto sokołów lubelskich bankietem i zabawą towarzyską w salach Tow. „Ognisko”. Na drugi dzień (15.08.) sokoli uczestniczyli we mszy św., a następnie odjechali do Lublina³⁸.

Na spotkaniu druhowów lubelskich w Łucku 26 lutego 1922 r. odbyła się uroczystość przekazania tamtejszym sokołom sztandaru Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” z Bochum-Riemke (Westfalia)³⁹.

Powstanie „Sokoła” łuckiego miało istotne znaczenie dla rozwoju tego ruchu na terenie Wołynia i utworzenia już w 1923 r. Okręgu Łuckiego z 5 gniazdami. Wspólnie z sokołami lubelskimi druhowie łuccy doprowadzili do utworzenia gniazda w Kowlu. Na otwarcie działalności sokolskiej 19 marca 1922 r. przybyła do Kowla drużyna z Łucka z prezesem gniazda Jaworowskim oraz delegacja Okręgu Lubelskiego z naczelnikiem Łysakowskim na czele. Gości powitali: drużyna sokolska z prezeską Różańską (żona prezydenta miasta) na czele oraz członkowie komitetu organizacyjnego: starosta Jeleńkowski, Zawiszyna z Koła Polek, płk Borowski z Polskiej Macierzy Szkolnej, komendant Zawada z ochotniczej Straży Ogniowej, dr Wasilewski ze Związku Lekarzy i ks. infułat Sznarbachowski. Na zakończenie uroczystości odbyły się popisy nowo utworzonej drużyny sokolej⁴⁰.

W związku z wyborem dotychczasowego prezesa gniazda lubelskiego, Feliksa Moskalewskiego, na prezesa Okręgu Lubelskiego, nastąpiły zmiany we władzach TG „Sokół” w Lublinie. Na walnym zebraniu 24 marca 1922 r. wybrano Tytusa Makowskiego na stanowisko prezesa. W skład zarządu powołano Piotra Dzwonkowskiego i Władysława Szubstarskiego na wiceprezesów, Augustyna Paszkowskiego na sekretarza, Henryka Bertrama na skarbnika, Franciszka Sokołowskiego na zastępcę skarbnika, Mieczysława Hatysa na gospodarza, Piotra Łuszczewskiego na zastępcę gospodarza, Stanisława Lambacha na chorążego, Józefa Lamberta na zastępcę chorążego, Władysława Koziola na naczelnika. W ramach Zarządu działały następujące komisje: komisja dochodów niestałych z członkami: Stanisław Lambach (przewodniczący), Józef Zarębski i Szczepan Chodkiewicz, komisja zabawowa na czele z Józefem Maleszą i komisja kulturalno-oświatowa na czele z prezesem Makowskim i Józefem Lasotą, komisja lekarska na czele z lekarzami Marcinem Garbaczewskim i Modrzewskim. Ponadto wybrano zastępców członków Zarządu w osobach:

³⁸ *Popis sokołów lubelskich w Łucku*, „GL”, 222/1921 i 223/1921, s. 3.

³⁹ *Historyczny dzień sokoli w Łucku*, „GL”, 6/1922, 64/1922, s. 4.

⁴⁰ *Z życia prowincji*, „GL”, 89/1922, s. 4.

Kazimierz Janiszewski, Marcin Garbaczewski, Ludwik Księżycycki, Józef Komandeki, Julian Lisowski, Jan Serafin. Na kapelana powołano ks. kanonika Jana Władzińskiego. Wybrano również Komisję Rewizyjną i Sąd Honorowy: Komisja Rewizyjna — Henryk Haller, Stanisław Mocarski, Zygmunt Romanowski-Godlewski, Tadeusz Wierzbicki, Ludwik Zawistowski; Sąd Honorowy: Anatol Fuks, Włodzimierz Kowalski, Antoni Radzikowski, mec. Edward Rettinger. Ponadto przyjęto na członków „Sokoła” wszystkich żyjących weteranów z powstania 1863 r.⁴¹

W 1923 r. Okręg Lubelski wzbogacił się o nowe gniazda w Kozłówce, Zamościu, Lubartowie, we Włodawie i Uhrusku — łącznie 8 gniazd i 1180 członków. Informację taką podano na zjeździe delegatów Rady IV Okręgu 10 lutego 1923 r. Wybrano na nim na trzyletnią kadencję prezesa Okręgu Feliksa Moskalewskiego i jego zastępcę Antoniego Radzikowskiego. Do nowej Rady weszli: Adam Majewski (Lublin), Józef Malesza (Lublin), Józef Plasota (Lublin), Stanisław Lambach (Lublin), Władysław Szubstarski (Lublin), Władysław Koziół (Lublin), Tadeusz Gajewski (Zamość), Bolesław Kowalkowski (Biała Podlaska), Mieczysław Krokowski (Chełm). Członkami Komisji Rewizyjnej zostali: Zygmunt Pomianowski, Piotr Dzwonkowski i Ludwik Zawistowski (Lublin), zaś członkami Sądu Honorowego: Edward Łuczkowski (Chełm), Stanisław Moździński (Biała Podlaska), Romuald Jaśkiewicz (Zamość), Tytus Makowski, Edward Rettinger, Anatol Fuks (Lublin). Wybrano również delegatów do Rady Dzielniczy i Związku: Feliks Moskalewski, Adam Majewski, Stanisław Lambach⁴².

Szczególnie ważną rolę odegrały w działalności Okręgu Lubelskiego nowo powstałe gniazda w Kozłówce i Zamościu. Pierwsze gniazdo było jednocześnie siedzibą rodzinną prezesa ZTG „Sokół” w Polsce, Adama hr Zamoyskiego (1873 – 1940), drugie zaś stało się w przyszłości załączkiem nowego okręgu sokolskiego, a mianowicie „Okręgu Zamoyskiego”. Prezesem TG „Sokół” w Kozłówce został Michał Zamoyski — młodszy syn Adama (1901 – 1957), naczelnikiem Aleksander — starszy syn Adama (1898 – 1961), zaś naczelniczką Jadwiga Brzozowska, przyszła żona Aleksandra Zamoyskiego. Wiejskie towarzystwo kozłowieckie stało się wzorem dla innych gniazd i to pod każdym względem działalności, a Aleksander Zamoyski w przyszłości objął stanowisko naczelnika Okręgu Lubelskiego, a nawet został jego prezesem⁴³.

⁴¹ *Kronika*, „GL”, 95/1922, s. 2.

⁴² *Z życia dzielnic. Dzielnic Mazowiecka*, „PS” 6/1922, s. 93; *I dzielnicowy Zlot Sokolstwa Polskiego w Lublinie*, „GL”, 153/1922, s. 3 i 154/1922, s. 3; *Zjazd delegatów gniazd*, „GL”, 47/1923, s. 6.

⁴³ APL, WSP, UWL, sygn. 2534 — pismo starostów powiatowych w Lubartowie do wojewody lubelskiego; APL, Związek Towarzystw Gimnastycznych „Sokół”, Podokręg w Kozłówce (dalej: Z.T.G. PK), sygn. 1 – 11; *Z życia „Sokoła”*, „GL”, 19/1926, s. 5 i 125/1926, s. 5; *Ze zlotu w Kozłówce*, „GL”, 242/1924, s. 4; „PG” „Sokół”, 1/1926, s. 35. Maria z d. Potocka żona prezesa Adama Zamoyskiego była także przewodniczącą Okręgowego Wydziału Sokolic

Obok zwykłej programowej pracy sokolej i przysposobienia wojskowego gniazdo w Kozłówce pełniło równocześnie funkcję straży pożarnej, gdyż posiadało dobrze wyposażony w sprzęt przeciwpożarowy oddział strażacki. Gniazdo dorobiło się też sekcji orkiestry dętej, chóru mieszanego i zespołu teatralnego z własną salą oraz biblioteki. W zakresie kultury fizycznej działały sekcje gimnastyczno-lekkoatletyczne, które miały do dyspozycji odpowiednio wyposażoną salę gimnastyczną. Poza Kozłówką Wydział Techniczny prowadził oddziały gimnastyczne w Woli Michowskiej, gm. Łucka, w Nowodworze i Nasutowie, gm. Niemce.

TG „Sokół” w Kozłówce wzbogaciło się również o sztandar — dar rodziny Zamoyskich. Jego uroczyste poświęcenie odbyło się 28 grudnia 1924 r. z udziałem sokołów lubelskich i warszawskich. Rodzicami chrzestnymi byli: Maria i Adam Zamoyscy, ambasador Francji Andre de Panefieu i hrabianka Maria Brzozowska (przyszła żona prezesa Michała Zamoyskiego), prezes Okręgu Lubelskiego Feliks Moskalewski i hrabianka Jadwiga Brzozowska (przyszła żona Aleksandra Zamoyskiego)⁴⁴.

TG „Sokół” w Zamościu prawdopodobnie założono w 1922 r., gdyż w lutym 1923 r. było organizatorem publicznego „wieczoru sokolego” poświęconego 56 rocznicy powstania tej organizacji we Lwowie, a także swemu patronowi — Tadeuszowi Kościuszce. W otwarciu uroczystości wygłosił słowo wstępne prezes gniazda i inspektor szkolny Tadeusz Gajewski. Następnie wystąpił chór szkolny pod kierunkiem solisty Rybińskiego a sokola drużyna gimnastyczna popisała się ćwiczeniami pod kierownictwem nauczyciela gimnazjum i naczelnika Magryty. Na zakończenie zespół amatorski przedstawił obrazek dramatyczny *Powiew wolności*. Wśród założycieli i członków pierwszego zarządu „Sokoła” w Zamościu należy wymienić: Kowalski — sekretarz (pracownik Sądu Okręgowego), C. Klaude — skarbnik (pracownik Sądu Okręgowego), Strzyżowski — gospodarz (naczelnik oddz. straży pożarnej) oraz pozostali członkowie zarządu: L. Ciesielski (komendant PP na pow. zamojski), Czutowski (urzędnik miejsc. poczty), Ludwik Garlicki (pracownik Sądu Okręgowego), Paczyński (prokurator), Tchórzewski (pracownik urzędu miasta). Gniazdo liczyło około 120 członków; 2 sekcje gimnastyki na przyrządach i chór⁴⁵.

W rozwoju Okręgu Lubelskiego wpływy sokole przeniknęły do Włodawy i Hrubieszowa. We Włodawie już wcześniej istniał klub sportowy z sekcjami piłki nożnej i lekkoatletyki. Z braku środków finansowych rozpadł się. Część jego członków stała się założycielami w 1923 r. TG „Sokół”, którym kierowali następnie: prezes Leonard Duplicki (komisarz Kasy Chorych), sekretarz Jan Michaluk (urzędnik). Według informacji policyjnych — wszyscy członkowie

w Lublinie. A.B. Brzozowski, *Kozłówka w moich wspomnieniach 1924 – 1942*. Muzeum Zamoyskich w Kozłówce, Kozłówka 1998.

⁴⁴ PG „Sokół”, 1/1925, s. 19.

⁴⁵ APL, WSP, UWL, sygn. 1000. Pismo komendanta policji z 22.01.1023 roku. *Z życia prowincji*, „GL”, 50/1923, s. 3.

władz gniazda należeli do Związku Ludowo-Narodowego (Stronnictwo Narodowe), ale oficjalnie nie głosili ideologii endeckiej. Towarzystwo liczyło około 30 osób. Było więc także małą liczebnie organizacją⁴⁶.

Obok Włodawy powstało drugie TG „Sokół”, w Uhrsku. Liczyło ono około 20 członków. Większość z nich pracowała w hucie szkła „Nadbużańska”. Jego prezesem był Stanisław Trojan — sympatyk Obozu Wielkiej Polski⁴⁷.

W Hrubieszowie „Sokół” został zarejestrowany w kwietniu 1925 r. Głównym inicjatorem jego powołania był ówczesny przewodniczący miejscowego koła Związku Ludowo-Narodowego, Jan Pawłowicz — pełnomocnik Banku Zjednoczonych Ziem Polskich. Udzielił mu poparcia dyrektor oddziału tegoż banku, Witold Kulikowski. Nowo zorganizowane gniazdo pozyskało około 300 członków i znaczne wsparcie pieniężne na budowę własnej sokolni. Na czele gniazda stanął 14-osobowy Zarząd w następującym składzie: prezes — Jan Pawłowicz, wiceprezesa — Piotr Makarewicz i Czesław Sędzimir, skarbnicy — Kazimierz Szpon i Mikołaj Tyczyński, bibliotekarka Stanisława Neilichówna oraz członkowie — dr med. Ludomir Dubiszewski, kapelan ks. Władysław Tarkowski, Michał Wończyk, Eugeniusz Zdrojewski, Adam Zalewski, z-cy członka — Władysław Głowacki, Anna Sawicka, Antoni H. Rosołowski, W. Rucinowski i A. Świat; członkowie Sądu Honorowego: Bronisław Zamościk (lekarz), ks. prałat Juściński, F. Czarkowski, E. Zawadzki; delegaci do Rady Okręgu: J. Chateau, A. Radzikowski, J. Pawłowicz, Kazimierz Janiszewski — sekretarz, Mikołaj Tyczyński — naczelnik oraz Władysław Głowacki, Stefan Gołębiowski, Alicja Kernówna, Witold Kulikowski, Jan Lipnicki, Ludomir Subiszewski, ks. Władysław Tarkowski, Witold Kulikowski, Adam Zalewski⁴⁸.

W związku z rozwojem ruchu sokolskiego i wzrostem w nim udziału kobiet dojrzała świadomość o konieczności tworzenia struktury organizacyjnej druhen o odrębnym programie i metodach pracy. Stosowany w praktyce sokolej tzw. monizm gimnastyczny należało odrzucić i powołać w ramach ruchu taką organizację, w której sokolice tworzyłyby na zasadach autonomicznych zarządy i komisje, posiadałyby własne regulaminy w zakresie gimnastyczno-sportowym i dysponowałyby własną kadrą instruktorek, lekarek, sędziów itp.⁴⁹

Ta koncepcja została zapoczątkowana w 1926 r. uchwałą Rady ZTG „Sokół” w Polsce o utworzeniu Związkowego Wydziału Sokolic i przekazania w ręce druhen organizacyjnej i kierowniczej pracy, w myśl życiowej zasady, że „ruch kobiecy tylko przez kobiety prowadzonym być może” — sokolstwo żeńskie

⁴⁶ APL, WSP, UWL, sygn. 2534. Pismo starosty powiatowego do Urzędu Wojewódzkiego w Lublinie z 30 grudnia 1929 r. Według informacji władz policyjnych gniazdo włodawskie miało kilku umundurowanych członków, którzy występowali jedynie w uroczystych imprezach rocznicowych; nie prowadziło działalności sportowej, gdyż było pozbawione jakichkolwiek środków finansowych i obiektów sportowych.

⁴⁷ Tamże.

⁴⁸ APL, WSP, UWL, sygn. 2534. pismo Wojewody Lubelskiego do MSW.

⁴⁹ Z. Pawluczuk, *Kobiety w ruchu sokolskim*, [w:] *Z dziejów Towarzystw Gimnastycznych „Sokół”*, praca zbiorowa pod redakcją Z. Pawluczuka, Gdańsk 1996, s. 91 i n.

weszło w nowe tory rozwoju. W lipcu tego roku ukonstytuował się przy Przewodnictwie Związku Wydział Organizacji Sokolic. Takie też wydziały miały powstać na szczeblu dzielnic, okręgów i gniazd, co było związane z rozwojem samodzielnych gniazd i oddziałów żeńskich. Należy w tym miejscu przypomnieć, że żeńskie gniazda i oddziały sokolic w gniazdach mieszanych występowały już od końca XIX w. w Małopolsce, ale działały w ramach istniejącej struktury statutowej dla organizacji o charakterze męskim.

W Lublinie już 21 czerwca 1926 r. odbyło się zebranie druhen, które w ramach istniejącego gniazda utworzyły oddziały o własnym programie i zadaniach. Przewodniczącą została Jadwiga Sasorska. Ćwiczenia sokolic miały odbywać się 2 razy w tygodniu: rano o godz. 7 i wieczorem o godz. 19. Podobne oddziały powstały w innych gniazdach Okręgu, m.in. w Kozłówce, gdzie przewodnictwo nad kobiecym oddziałem przejęła Maria Zamoyska — żona prezesa Adama Zamoyskiego. Utworzenie zaś Okręgowego Wydziału Sokolic dokonało się 23 października 1927 r. W tym dniu odbyło się zebranie organizacyjne tegoż Wydziału pod przewodnictwem naczelniczki Jadwigi Zamoyskiej i przy udziale prezesa Okręgu F. Moskalewskiego. Uczestniczyły w nim delegatki z gniazd w Lublinie, Kozłówce, Chełmie, Biłgoraju i Sokołowie Podlaskim. Pozostałe gniazda nadesłały sprawozdania z działalności drużyny żeńskiej lub oddziału sokolic. Według przybliżonych danych do Okręgu Lubelskiego należało około 400 sokolic. Tworzyły one swoje wydziały w oparciu o specjalny regulamin, który posłużył do wyboru władz Okręgowego Wydziału Sokolic (OWS). Weszły doń: przewodnicząca Maria Zamoyska, wiceprzewodnicząca Anna Moskalewska, sekretarz Waleria Śliwina, skarbniczka i przewodnicząca sekcji dochodów niestałych Stefania Broniewska. Zorganizowaniem pozostałych sekcji: sekcji wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego, sekcji organizacyjno-propagandowej i sekcji kulturalno-oświatowej, miały zająć się dodatkowo: Jadwiga Zamoyska, Aleksandra Radzikowska i Stochowa. Podjęto też uchwałę o przeprowadzeniu w najbliższym czasie w każdym oddziale żeńskim kursów sanitarnych⁵⁰.

W 1927 r. Okręg Lubelski skupiał już 22 gniazda: Biała Podlaska (85 członków), Biłgoraj (55 członków), Chełm (60 członków), Hrubieszów (167 członków), Janów Lubelski (80 członków), Komarów (20 członków), Kozłówka (177 członków + oddziały w Nasutowie i Nowodworze), Krasew (18 członków), Lublin (204 członków), Łaszczów (20 członków), Lubartów (20 członków), Radzyń (33 członków), Suchowola (20 członków), Siedlce (185 członków), Sokołów Podlaski (70 członków), Szczepieszyn (76 członków), Terespol (27 członków), Tomaszów Lubelski (90 członków), Uhrusk (16 członków), Węgrów (40 członków), Włodawa (20 członków), Zamość (200 członków), Zwierzyniec (84 członków). Łącznie Okręg liczył około 1700 członków⁵¹.

⁵⁰ Tamże oraz „GL”, 170/1926, s. 5, 292/1927, s. 4.

⁵¹ APL, WSP, UW-L, sygn. 2534, Pismo Wojewody Lubelskiego do MSW, Dep. II Polityczny z 16.08.1927 r. Zob. *Okręgowy Zlot Sokolski*, „GL”, 327/1927, s. 3.

W celu usprawnienia działalności ruchu sokolego przeprowadzono też zmiany w strukturze organizacyjnej okręgów, tworząc w nich podokręgi. Były to jednak zmiany nieformalne. Takie decyzje podjęły władze Okręgu Lubelskiego w 1928 r. Powołano dwa podokręgi, jeden w Zamościu, drugi w Siedlcach. W skład Podokręgu Zamość weszły następujące gniazda: Zamość, Szczepieszyn, Zwierzyniec, Biłgoraj, Hrubieszów, Tomaszów Lubelski, Komarów i Łaszczów. Łącznie było 8 gniazd i około 712 członków, w tym 163 druhen oraz około 140 chłopców i dziewcząt (sokoląt). Na czele Podokręgu stanęli: Jan Pawłowicz — prezes gniazda Hrubieszów i Marian Mycek — etatowy naczelnik gniazda Hrubieszów. Natomiast w skład Podokręgu Siedlce weszły gniazda: Biała Podlaska, Terespol, Siedlce, Radzyń Podlaski, Suchowola, Krasew, Sokołów, Węgrów; łącznie 8 gniazd i 512 członków, w tym 159 druhen oraz około 100 sokoląt. Na czele tego podokręgu stanęli Hilary Ostrowski — prezes gniazda Siedlce i Marian Domański — naczelnik gniazda Siedlce. Pod bezpośrednim kierownictwem władz Okręgu Lubelskiego pozostały gniazda: Janów Lubelski, Lublin, Lubartów, Kozłówka, Chełm, Włodawa i Uhrusk; łącznie 6 gniazd i 527 członków, w tym 91 druhen oraz około 80 sokoląt⁵².

Zgodnie z wnioskiem Rady Okręgowej z 14 kwietnia 1929 r. Przewodnictwo Związku zatwierdziło 10 września 1929 r. akt powstania samodzielnego Okręgu Zamoyskiego z udziałem następujących gniazd: Biłgoraj, Hrubieszów, Łaszczów, Szczepieszyn, Tomaszów Lubelski, Komarów, Zamość, Zwierzyniec. Zgodnie z tym podziałem dotychczasowego Okręgu Lubelskiego 1 grudnia tego roku wyznaczono termin zjazdu delegatów wymienionych gniazd w Zamościu i zorganizowanie tam do 1 stycznia 1930 r. wspomnianego okręgu. Prezes Moskalewski zapowiedział zlot Okręgu Lubelskiego w pierwszej połowie 1930 r. dla uczczenia 25 rocznicy powstania gniazda lubelskiego⁵³.

Ostatnie posiedzenie Lubelskiej Rady Okręgowej w starym składzie odbyło się 27 października 1929 r. Uczestniczyło w nim 30 delegatów z 9 gniazd na 19 czynnych w okręgu, z tego sprawozdania złożyło do 1.10 tego roku 12 gniazd: Biała Podlaska 61 członków (21 druhen), Biłgoraj 81 członków (35 druhen) i 24 dorostu, Hrubieszów 181 członków (52 druhen), Kozłówka 127 członków (37 druhen) i 59 dorostu, Lublin 294 członków (20 druhen), Łaszczów 26 członków, Siedlce 109 członków (50 druhen) i 24 dorostu, Sokołów Podlaski 120 członków i 7 dorostu, Szczepieszyn 50 członków (10 druhen) i 26 dorostu, Tomaszów

⁵² Dane liczbowe pochodzą z wyciągu z raportów gniazd Okręgu Lubelskiego na 1 listopada 1928 r. Zob. APL, Z.T.G. P.K., sygn. 4, k. 20 (Wydział Techniczny Okręgu Lubelskiego); Podokręg Siedlecki odbył swój zjazd 16 lutego 1929 r. Wybrano wówczas skład Zarządu: Hilary Ostrowski (prezes), Włodzimierz Włodawski (I wiceprezes), Michał Oniśko (II wiceprezes), Stanisław Marciniak (sekretarz), Władysław Kapuściński (skarbnik), Marian Domański (naczelnik). Wybrano także Komisję Rewizyjną i Sąd Honorowy (Wacław Królikowski i Leopold Wierzchowski).

⁵³ O zatwierdzeniu przez Przewodnictwo ZTG „Sokół” w Polsce zob.: *Dział Urzędowy*, PG „Sokół” 19/1929, s. 230; zob. także: *Z życia Sokola. Lublin – Rada Okręgowa*; tamże, 23/1929, s. 270 – 271.

Lubelski 85 członków (38 druhen) i 16 dorostu, Uhrusk 28 członków, Wierzejki 24 członków; łącznie 1306 członków, w tym 263 druhen oraz 146 dorostu. Do gniazd przodujących zaliczono: Kozłówkę, Hrubieszów, Biłgoraj, Tomaszów, Zwierzyniec i Szczebrzeszyn. Otwarcia zjazdu dokonał prezes Feliks Moskalewski. Powitał on wszystkich uczestników, w tym prezesa Dzielnicy Mazowieckiej, Bronisława Korewę, a następnie dokonał oceny dotychczasowej działalności sokolskiej okręgu. Wynikało z niej, że większość gniazd rozwijała się pomyślnie dzięki dostatecznym warunkom pracy, pomimo bardzo nikłego poparcia ze strony władz ogólnopństwowych, samorządowych i wojskowych. Zarządy gniazd, odczuwały braki wykwalifikowanych instruktorów, obiektów i urządzeń ćwiczebnych. Staraly się jednak zabezpieczyć byt swoim członkom, tworząc specjalne fundusze na budowę własnych sokolni. Jednym z takich przykładów był Hrubieszów, gdzie prezes gniazda Jan Pawłowicz zgromadził odpowiednie środki na rozpoczęcie budowy sokolni⁵⁴.

Zgodnie z wcześniejszymi ustaleniami, I zjazd nowego Okręgu Zamojskiego odbył się 15 grudnia 1929 r. w Zamościu. Głównym jego celem było wybranie swoich władz. W zjeździe, oprócz 28 delegatów gniazd przybyli: prezes Dzielnicy Mazowieckiej, Bronisław Korewa, prezes Okręgu Lubelskiego, Feliks Moskalewski i naczelnik tegoż, Aleksander Zamoyski. Po przyjęciu do wiadomości zatwierdzonego przez naczelne władze ZTG „Sokół” w Polsce wniosku Zarządu Okręgu Lubelskiego o utworzeniu samodzielnego Okręgu Zamojskiego — zebrani dokonali wyboru władz. Na stanowisko prezesa Okręgu powołany został Jan Pawłowicz z Hrubieszowa, na I wiceprezesa Faustyn Klaude z Zamościa, na II wiceprezesa, Adam Grabkowski ze Szczebrzeszyna, na sekretarza Tadeusz Gajewski z Zamościa (nauczyciel), na skarbnika Stanisław Starak z Zamościa, na naczelnika Józef Malesza z Tomaszowa, na z-cę Józef Magryta z Zamościa, na przewodniczącą Okręgowego Wydziału Sokolic, Irena Lipnicka z Hrubieszowa, na zastępczynię Ostrowska ze Szczebrzeszyna. W skład Zarządu ponadto weszli: Grabowska ze Szczebrzeszyna, Stefan Cybulski z Tomaszowa Lub., Hłasko z Łaszczowa, Leon Malinowski ze Zwierzyńca, Adam Sajkiewicz z Zamościa, Franciszek Wolski z Biłgoraja. Członkami Sądu Honorowego zostali: Bajkowski, Józef Kielczewski, Kowerski, Witold Kulikowski, Stroński i Krystyna Malinowska. Do Komisji Rewizyjnej wybrano: ks. Remiszewski, Edward Pastuszyński, Patkowski, Antoni Ćwizewicz i Wiśniewski. Na zjeździe podjęto uchwałę o wysokości rocznej składki członkowskiej na rzecz okręgu w wysokości 1 zł od każdego członka⁵⁵.

W związku ze śmiercią dotychczasowej przewodniczącej OWS Marii Zamoyskiej (zmarła 9 stycznia 1930 r. w Kozłówe) wybrano na tę funkcję Annę Moskalewską. Powołano również nową naczelniczkę Józefę Onisko (Onyško), gdyż dotychczasowa, Jadwiga Zamoyska, weszła do Przewodnictwa Związku,

⁵⁴ APL, ZTG, PK, sygn. 1 (Prot. z pos. Rady Okr.) oraz PG „Sokół”, 23/1929, s. 270 – 271.

⁵⁵ APL, WSP, UW-L, sygn. 2534. *Starostwo Powiatowe w Zamościu*, PG „Sokół”, 1/1930, s. 9.

a także reprezentowała polskie sokolice w Związku Sokołów Słowiańskich i w Międzynarodowej Federacji Gimnastycznej. Naczelnikiem został Ludwik Garlicki, zaś komendantem Stałych Drużyn Sokolich (SDS) Aleksander Zamoyski. W skład Zarządu ponadto weszli: Kazimierz Janiszewski, Aleksandra Radzikowska, Kazimierz Tomaszewski, L. Kosicki, N. Ostaszewicz, Włodzimierz Włodarski. Do Komisji Rewizyjnej wybrano: Dawida Ostaszewskiego, Pieńkowskiego, Wiśniewskiego, zaś do Sądu Honorowego: Bolesława Kowalewskiego, Wacława Koszyckiego, Juliana Lisowskiego, Radzkiego, Józefa Szycha, Jana Turczynowicza⁵⁶.

Po utworzeniu Okręgu Zamoyskiego i wybraniu jego władz odbył się 15 marca 1930 r. w Lublinie zjazd Okręgu Lubelskiego z udziałem delegatów z pozostałych gniazd. Zjazd wybrał nowe władze okręgu. Na stanowisko prezesa ponownie powołano Feliksa Moskalewskiego, na I wiceprezesa Stanisława Kuczewskiego, na II wiceprezesa Michała Onisko (Onyśko) oraz ponownie zatwierdzono Aleksandra Zamoyskiego na stanowisko naczelnika i komendanta SDS Okręgu Lubelskiego. W skład zarządu ponadto weszli: Kazimierz Janiszewski, L. Kosicki, N. Ostaszewicz, A. Radzikowska, Włodzimierz Włodarski. Do Komisji Rewizyjnej wybrano D. Ostaszewskiego, Pieńkowskiego i Wisniewską, a do Sądu Honorowego B. Kowalewskiego, W. Koszyckiego, J. Lisowskiego, J. Szycha, J. Turczynowicza i Radzkiego.

Zjazd Okręgowy zatwierdził decyzję zarządu o otwarciu Podokręgu w Kozłówce. W jego skład weszły organizacje sokole na terenie ordynacji kozłowieckiej: gniazdo w Kozłówce, gniazdo w Nasutowie i gniazdo w Nowodworze. Gniazdo statutowe i niezależne powstało w Nasutowie w 1929 r. z działającego tam wcześniej oddziału kozłowieckiego. Podobne czynności podjęto w 1930 r. w odniesieniu do oddziału w Nowodworze. Na czele Podokręgu w Kozłówce stanął prezes tamtejszego gniazda, naczelnik i komendant SDS Okręgu, Aleksander Zamoyski⁵⁷.

W części gniazd działały oddziały SDS, które prowadziły regularne zajęcia z przysposobienia wojskowego. Według stanu z 1 maja 1929 r. występowały one w 14 następujących gniazdach: Biłgoraj, Hrubieszów, Kozłówka, Krasew, Lublin, Radzyn Podlaski, Sokołów Podlaski, Szczepieszyn, Tomaszów Lub., Uhrusk, Wierzejki, Włodawa, Zamość i Zwierzyniec. W ramach Okręgu liczyły one 470 członków, w tym 43 sokołów pełniło następujące funkcje: 1 batalionowy, 2 kompanijnych, 3 plutonowych, 4 porządkowych, 14 drużynowych i 19 sekcyjnych. Wszyscy sokoli tworzyli łącznie jeden batalion. Jego dowódcą był właśnie rtm. Aleksander Zamoyski. Batalion dzielił się na 2 kompanie: I kompania z siedzibą w Kozłówce, II kompania z siedzibą w Lublinie. W jej skład wchodziły luźne oddziały w Hrubieszowie, Tomaszowie, Biłgoraju, Zamościu, Szczepieszynie i Zwierzyńcu⁵⁸.

⁵⁶ *Nekrolog*, PG „Sokol”, 1/1930, s. 3; *Ś.p. Maria Adamowa Zamoyska*, tamże, s. 3 – 4.

⁵⁷ APL, Z.T.G. P.K. sygn. 2.

⁵⁸ Tamże.

W 1931 r. sokoli lubelscy, wspólnie z całą Dzielnicą Mazowiecką, obchodzili swój jubileusz 25-lecia. Główna impreza odbyła się w Warszawie w dniach 26 i 27 lipca. Bardzo dobrze prezentowały się gniazda z Lublina i Kozłówki Okręgu Lubelskiego, którego cała grupa liczyła około 300 druhen i druhów. W pierwszym dniu rano, wobec kilku tysięcy zgromadzonych sokołów i zaproszonych gości, J.E. biskup połowy ks. dr Stanisław Gall w asyście ks. prałata Michalskiego odprawił mszę św. przy ołtarzu, ustawionym na trasie świeżo pobudowanej sokolni gniazda I, przy Wale Miedzeszyńskim u wylotu mostu księcia Józefa Poniatowskiego. Podniosłe kazanie o duchu, jaki ożywia sokolstwo, wygłosił ks. prałat dr Jachimowski (kapelan sokołów), następnie biskup Gall dokonał poświęcenia sokolni, a obecni, z prezydentem miasta inż. Z. Słomińskim na czele, złożyli podpisy w księdze pamiątkowej. O godz. 11 uczestnicy zlotu przemaszzerowali przez most Poniatowskiego, Alejami 3 Maja i Al. Jerozolimskimi, ul. Marszałkowską i Królewską do Grobu Nieznanego Żołnierza, gdzie złożono wieńce, a stamtąd — na plac Teatralny. Pochód był imponujący. Na czele jechali kolarze lubelscy, za nimi postępowała grupa przedstawicieli władz sokolich, następnie: poczty sztandarowe, w tym kilka z Lublina, Zamościa i Kozłówki. Cały pochód zamykały oddziały konne, w tym barwny oddział gniazda kozłowieckiego. W sumie w zlocie uczestniczyło około 2000 druhen i druhów, a ogółem ćwiczyło około 300 zawodników i tyleż zawodniczek. Nieobecny prezes Związku Adam Zamoyski w nadesłanej depeszy ze Splitu przekazał życzenia, „aby następne 25 lat przyniosło dalszy rozwój wielkiej idei sokolej”⁵⁹.

W tym też roku Okręg Lubelski powiększył swój stan o nowe TG „Sokół” w Wilkołazie. W obecności władz Okręgowych odbyło się 26 kwietnia zebranie organizacyjne, na które przybyło kilkudziesięciu miejscowych mieszkańców. Po omówieniu historii i ideologii „Sokoła” przez prezesa Moskalewskiego zapisało się na członków gniazda 35 młodych ludzi. Do zarządu gniazda i na prezesa wybrano Witolda Kleniewskiego, na sekretarza Władysława Janczarka, na skarbnika Jana Dembowskiego, na naczelnika Gruszkę, na kapelana ks. prob. kan. Kazimierza Dembowskiego. Wybrany zarząd gniazda zobowiązał się zarejestrować Towarzystwo i przygotować program pracy. Mimo trudności ze strony władz gminnych i powiatowych gniazdo zostało ostatecznie zapisane w rejestrze starostwa powiatowego w Janowie Lubelskim w dniu 16 listopada 1931 r. W tym dniu było już 70 członków. Obok sekcji gimnastycznej i kolarskiej utworzono sekcję teatru amatorskiego pod kierunkiem J. Pelaka oraz 10-osobową orkiestrę. Przegląd rocznej działalności towarzystwo sokole ukazało miejscowej publiczności w dniu 5 czerwca 1932 r. Wspólnie z sokołami lubelskimi zorganizowano wyścigi kolarskie na dystansie 24 km. Zwyciężył Jan Wnuczek (1,21 godz.) z drużyny wilkołazkiej. Po południu odbyły się na miejscowym

⁵⁹ *Życie sokole. Dzielnicza Mazowiecka*, PG „Sokół”, 7 – 8/1931, s. 142 – 143 i 10/1931, s. 211.

boisku wspólne ćwiczenia na przyrządach. Kierował nimi dh Aleksander Skubiszewski pod ogólnym nadzorem dha Józefa Lamberta z Lublina⁶⁰.

W 1933 r. nastąpiły zmiany na stanowisku prezesa okręgu. Dotychczasowy wieloletni prezes Feliks Moskalewski zrezygnował z tej funkcji z przyczyn zdrowotnych. Na posiedzeniu Rady Okręgowej 21 maja przyjęto jego rezygnację i wybrano nowego prezesa. Został nim dotychczasowy naczelnik Okręgu i prezes gniazda w Kozłówce Aleksander Zamoyski. Wybrano także Zarząd Okręgu⁶¹.

Wkrótce okazało się, że wspomniane zmiany personalne na stanowisku prezesa Okręgu nie były fortunne. Już na dorocznej Radzie Okręgowej 23 lutego 1936 r. zabrakło delegatów z niektórych gniazd, w tym również z Kozłówki. Nieobecny był także dotychczasowy prezes Okręgu, Aleksander Zamoyski, który wcześniej zrezygnował z tego stanowiska. Jego miejsce musiał ponownie przejąć Feliks Moskalewski, który wrócił do czynnej działalności w Okręgu. Delegaci po złożeniu sprawozdań z działalności swoich gniazd za ubiegły okres i omówieniu także programu pracy w 1936 r. wybrali nowy zarząd w następującym składzie: prezes Feliks Moskalewski, I wiceprezes i naczelnik Antoni Radzikowski, II wiceprezes Wojciech Zwoliński — prezes gniazda lubelskiego, członkowie: Aleksandra Radzikowska, Henryk Bertram, dr Jan Skibiński — wiceprezes gniazda lubelskiego, Julian Lisowski, inż. Kazimierz Janiszewski, Jan Gruszka, Władysław Janczarek, Zdzisław Zieliński, Stanisław Lesiak. Sekretariat i sprawy organizacyjne prowadził W. Zwoliński. Sprawy zdrowia przyjął na siebie dr Skibiński. Wyszkolenie gimnastyczno-sportowe pozostało przy naczelniku. Inż. Janiszewski objął funkcję instruktora i lustratora gniazd⁶². Ten skład władz okręgowych przetrwał do września 1939 r.

⁶⁰ *Wilkołaz (Lubelski)*, PG „Sokół”, 2/1931, s. 92; *Z województwa*, „GL”, 3/1932, s. 5; 129/1932, s. 5; 170/1932, s. 6. W 1931 r. wykreślono z ewidencji związku gniazda: w Janowie, Wierzejkach i Puławach.

⁶¹ *Dzielnica Mazowiecka*, PG „Sokół”, 6 – 7 – 8/1933, s. 124. Aleksander Zamoyski wchodził także w skład Przewodnictwa Z.T.G. „Sokół” w Polsce. Feliks Moskalewski był członkiem honorowym gniazda Lublin i odznaczonym przez Przewodnictwo Z.T.G. „Sokół” w Polsce zaszczytną odznaką za 25 lat pracy na niwie sokolej. Zob.: „GL”, 161/1933, s. 5 (Kronika miejscowa).

⁶² Zob.: *Dzielnica Mazowiecka. Zwyczajna doroczna Rada Okręgu Lubelskiego*, PG „Sokół” 3/1936, s. 67. Na tymże posiedzeniu Gniazdo Wilkołaz wysunęło projekt budowy własnej sokolni.